

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ
DOMENIUL TEOLOGIE

REZUMAT TEZĂ DE DOCTORAT

Rugăciunea ca act cultic în Noul Testament. Explorări hermeneutice și contextualizări istorico-teologice

COORDONATOR:

Prof. Univ. Dr. IPS Teodosie PETRESCU

DOCTORAND:

Mihai STOICA

CONSTANȚA
2021

Cuprins

INTRODUCERE	4
1. Argumentul și obiectivele cercetării	4
2. Relevanța temei cercetate	9
3. Cadrul metodologic la cercetării	15
CAPITOLUL I - RECONSTRUCȚII IDENTITARE CULTICE. ELEMENTELE STRUCTURALE AL CULTULUI CREȘTIN NOUTESTAMENTAR	17
1.1. Dificultatea unei reconstrucții compozite a cultului creștin în experiența primelor comunități apostolice	17
1.1.1. Ce definește cultul în Noul Testament și cultul creștin de astăzi? Imprecizii definiționale	17
1.1.2. Terminologia cultului în Vechiul Testament: ābad, sāgad, hishtaḥāwâ	24
1.1.3. Vocabularul cultic în Noul Testament	26
1.1.3.1. proskynein	26
1.1.3.2. latreuein	30
1.1.3.3. epikaleisthai	32
1.1.3.4. sebein	33
1.1.3.5. eusebein	34
1.1.3.6. doxa	36
1.1.3.7. eulogetos	38
1.2. Elementele constitutive cultului creștin conform Faptelor Apostolilor	2,42
	40
1.2.1. "Frângerea pâinii" - centralitatea cultului primar	41
1.2.2. Προσεύχομαι - rugăciunea în noul tipar creștin: coordonate, etimologie, valențe	45
1.2.3. Cântările duhovnicești și semnificația lor în congruența cultică creștină	51
1.3. Cult și rugăciune în experiența iudaică și creștină: continuitate și discontinuitate	57
CAPITOLUL II - RUGĂCIUNEA ÎN EVANGHELIILE SINOPTICE ȘI FAPTELE APOSTOLILOR. CONFIGURAȚII ISTORICO-CRITICE	65
2.1. Iisus Hristos în exercițiul rugăciunii	65
2.2. Rugăciunea în Evanghelia după Luca	73
2.2.1. Exemple de rugăciune consemnate în Evanghelia lui Luca	74
2.2.2. Dimensiunile rugăciunii în exemplificarea parabolilor lucane	77
2.2.2.1. Parabola judecătorul nedrept (Luca 18:1-8)	78
2.2.2.2. Parabola vameșului și a fariseului (Luca 18:9-14)	79
2.2.2.3. Parabola prietenului de la miezul nopții (Luca 11:5-8)	79
2.2.3. Persistența în rugăciune (Luca 11,9-13)	80
2.2.4. Rugăciunea și expansiunea Bisericii. Corespondențe între scrierile lucanice	82
2.3. Experiența rugăciunii în viața comunităților primare. Faptele Apostolilor: istorie și actualitate	88
2.3.1. Biserica primară - comunitate a rugăciunii	88

2.3.2. Preocuparea pentru rugăciune: o calitate caracteristică a creștinilor	89
2.3.2. Continuitatea și discontinuitatea cu iudaismul	92
2.3.3. Principalele categorii de rugăciune în Biserica apostolică	95
2.3.3.1. Rugăciunea pentru selectarea și împuternicirea conducătorilor bisericești	95
2.3.3.2. Rugăciunea în fața persecuției și a greutăților	97
2.3.3.3. Rugăciunea pentru eficientizarea misionară de propovăduire evanghelică	99
2.3.3.4. Rugăciunea pentru mântuire	100
2.4. Rugăciunea în Apocalipsă	103
CAPITOLUL III - RUGĂCIUNEA "TATĂL NOSTRU". ISTORICITATE, APLICABILITATE CULTICĂ ȘI CADRU EXEGETIC LA MATEI 6, 9-13 ȘI LUCA 11,2-4	
3.1. Structura rugăciunii Tatăl nostru	108
3.2. "Tatăl nostru" - Abba	110
3.3. "Tatăl nostru care ești în ceruri"	111
3.4. "Sfințească-se numele Tău"	122
3.5. "Vie împărăția Ta"	127
3.6. "Facă-Se voia Ta, precum în cer, așa și pe pământ"	132
3.7. "Pâinea noastră cea de toate zilele"	137
3.8. "Și ne iartă nouă greșelile noastre / Precum și noi iertăm greșelilor noștri"	143
3.9. "Și nu ne duce pe noi în ispită / Cine ne izbăvește de cel rău"	147
CAPITOLUL IV - RUGĂCIUNEA ÎN EXPERIENȚA VIETII RELIGIOASE REFLECTATĂ ÎN EPISTOLELE NOUTESTAMENTARE	
4.1. Semnificația și modalitățile rugăciunii în epistolele pauline	156
4.1.1. Rugăciunea ca factor de responsabilitate pentru celălalt	157
4.1.2. Raportul dintre recunoștință și intercesiune	162
4.1.3. Rugăciunea ca act cultic pentru nevoi personale	166
4.1.4. Rugăciunile de laudă și mulțumire	167
4.1.5. Lucrarea Duhului în exercițiul rugăciunii. Reflecții exegetice la Romani 8,15 și Galateni 4,6	171
4.1.6. Rugăciunea și perspectiva eshatologică	174
4.1.7. Îndemnul Apostolului Pavel la rugăciune	176
4.1.8. Felurile rugăciunii recomandate de Sf. Apostol Pavel	181
4.1.8.1. Rugăciunea colectivă	182
4.1.8.2. Închinarea și preamărirea	183
4.1.8.3. Rugăciunile de cerere	184
4.2. Substanța rugăciunii în Epistola către Evrei	185
4.2.1. Rugăciunea lui Hristos - expresie a răscumpărării omului	185
4.2.2. Coordonate ale rugăciunii creștinilor	189
4.2.2.1. Apropierea de Dumnezeu	189
4.2.2.2. Încrederea creștinului	191
4.3. Rugăciunea în Epistola sobornicească a Sfântului Apostol Iacov	194
4.3.1. Vizarea înțelepciunii prin rugăciunii. Iacov 1,5-8	198

4.3.2. Rugăciunea ca criteriu de unitate în comunitate	200
4.3.3. Rugăciunea stăruitoare a dreptului și rugăciunea credinței. Cadre hermeneutice la Iacov 5: 13–18	201
4.4. Rugăciunea în Întâia Epistolă Sobornicească a Sfântului Apostol Petru	213
4.5. Rugăciunea, mărturisirea păcatelor și umblarea în lumină. Întâia epistolă sobornicească a Sfântului Apostol Ioan	220
CONCLUZII	225
BIBLIOGRAFIA	230
1. Izvoare și literatură patristică	230
2. Dicționare, enciclopedii	230
3. Literatură de specialitate	231

1. Argumentul și obiectivele cercetării

Prezenta teză de doctorat, intitulată *Rugăciunea ca act cultic în Noul Testament. Explorări hermeneutice și contextualizări istorico-teologice*, se dorește a fi o analiză de sondare în câmpul experienței vieții religioase și ecleziale a primelor comunități creștine, ca matrice a modului primar în care se configura relația culturală a omului cu Dumnezeu prin Iisus Hristos. Tema este provocatoare și, în egală măsură, complexă din mai multe puncte de vedere. În primul rând, datele istorice concrete despre forma și conținutul rugăciunii practicate de primii creștine sunt relativ puține, aproape inexistente, cu excepția referințelor din scrierile noutestamentare, în mod special *Evanghelia după Luca* și *Faptele Apostolilor*. În *Faptele Apostolilor* 2,42 se menționează că primii creștini "stăruiau în învățătura apostolilor și în împărtășire, în frângerea pâinii și în rugăciuni." Dar nu se spune nicăieri care era conținutul acestor rugăciuni, pe lângă rugăciunea generală solicitată de Mântuitorului Iisus Hristos apostolilor, respectiv *Tatăl nostru* (Matei 6, 9-13; Luca 11,2-4). Cert este faptul că *rugăciunea* era o formă cultică centrală. În al doilea rând, unde practicau creștinii comunităților primare rugăciunea? Doar în casele particulare unde celebrau și euharistia ("frângerea pâinii") sau participau și la rugăciunile stabilite la Templul din Ierusalim? Aceste întrebări deschid alte abordări de reconstrucție a cultului creștin în ceea ce privește rugăciunea creștină: există continuitate sau discontinuitate între identitatea de formă și fond a rugăciunii creștine cu cea iudaică? În ce măsură rugăciunea predată apostolilor de Hristos - *Tatăl nostru* - este un derivat al rugăciunilor înscrise în practica culturală iudaică contemporană Mântuitorului Iisus, respectiv *Shema* și *Tefillah*? Cum se poate observa, unele interogații pot fi frapante, dar implică o notă de obiectivitate în abordarea realității culturale a rugăciunii ținând cont de factori esențiali ai configurației cultului creștin: mediul elenistico-iudaic în care s-au articulat comunitățile creștine prin predica apostolilor, argumentarea teologică a Sfântului Apostol Pavel a dimensiunii hristologice a cultului creștin.

Se poate observa că tema propusă spre analiză este una de actualitate, iar explorarea biblică a valențelor rugăciunii în experiența religioasă a comunităților creștine noutestamentare reprezintă argumentul cercetării noastre, ca obiectiv principal. Acest scop al analizei poate fi constituit pe argumentarea unor serii de obiective punctuale: a) precizarea vocabularului conceptual al rugăciunii în orizontul scrierilor Noului Testament; b) argumentarea relațiilor de discontinuitate/continuitate între *rugăciunea* practică în primele comunități creștine și *rugăciunea* cultului iudaic; c) analizarea exegetică a rugăciunii *Tatăl nostru* (Matei 6, 9-13; Luca 11,2-4), ca paradigmă a *rugăciunii* predată de Iisus Hristos Apostolilor; d) evidențierea particularităților *rugăciunii* în scrierile lucanice; e) încadrarea rugăciunii doxologice și intercesionare în teologia Sfântului Apostol Pavel.

Explorările hermeneutice în scrierile Noului Testament relevă faptul că *rugăciunea* era un act cultic fundamental în viața comunităților apostolice, o axă în jurul căreia gravita și se modela amplificarea conținutului cultic creștin, o experiență care oferea identitate și particularitate, dar o experiență constant prezentă și esențială în

viața Bisericii dintotdeauna. Practic, creștinul nu se poate gândi în afara experienței *rugăciunii*, pentru că *rugăciunea* în valențele ei dimensionale (relaționare, comunicare, identitate) oferă substanță sensului de a fi creștin în spațiul sacramental și liturgic al Bisericii.

O definiție a rugăciunii este, pe cât de greu de realizat, pe atât de necesar în scopul deciptării valențelor ei. Ca realitate religioasă cultică, rugăciunea, în variatele ei forme este prezentă în toate expresiile religioase articulate în forma religiilor sau cultelor. Particularitatea creștină a sensului rugăciunii rezidă în caracterul ei unicitar care implică un subiect și un obiect: omul și Dumnezeu într-o dinamică a relaționării personale *prin* și *în* Mântuitorul Iisus Hristos. Cea mai cuprinzătoare, dar totodată sintetică definiție a rugăciunii ne-o oferă Sfântul Ioan Gură de Aur: "(...) putem spune că cel mai mare bun al rugăciunii este acela că tot *omul care se roagă stă de vorbă cu Dumnezeu* (s.n.); și știe bine orice om, ce lucru mare este, ca om fiind, să vorbești cu Dumnezeu."¹

Rugăciunea, ca act cultic, are o dimensiune multilaterală. De importanța *rugăciunii* în configurația sensului său existențial s-au convins nu numai teologii, ci și filosofi ai religiei, sociologi, psihologi. K. R. Stolz a afirmat că "rugăciunea poate fi simplă și cuprinzătoare definită ca relația omului cu Dumnezeu."² Această viziune prezintă o relație specifică între două persoane. În mod clar, relația nu este între egali, implicând la fel ca și ființa umană care caută o legătură ideală cu o divinitate. Un astfel de efort implică faptul că membrul mai slab al acestui duo se îndreaptă către cel mai puternic pentru ajutor și, într-adevăr, aceasta este trăsătura principală a majorității tipurilor de rugăciune. Având în vedere această perspectivă, G. A. Buttrick atribuie un anumit grad de "smerenie" celui care face rugăciunea.³ J.P. Dubois-Dumee susține această concepție a rugăciunii declarând că "rugăciunile sunt căi către Dumnezeu."⁴ În mod similar, R. J. Beckman, pentru care rugăciunile sunt canale în scopul comunicării, descrie rugăciunea ca fiind "numele pe care îl dăm experienței de a comunica cu Dumnezeu."⁵ Această definiție ne îndeamnă să ne concentrăm asupra naturii experiențiale a rugăciunii și a esenței sale comunicative. G. A. Buttrick a subliniat calitatea conversațională interpersonală a interacțiunii om-Dumnezeu, pe care a adaptat-o din formatul eu-tu.⁶

Definițiile contemporane subliniază, în general, că rugăciunea este un act de *comunicare*, folosind adesea termeni precum "adresare" sau "cerere", cu "nevoie" constituind cea mai frecventă motivație pentru inițierea rugăciunii.⁷ Același accent se regăsește în dicționarele teologice actuale, unde întâlnim fraze precum *petiție*

¹ "Cuvânt despre rugăciune de Sfântul Ioan Gură de Aur. Migne 50, 779-786", traducere de Pr. D. Fecioru, în *Ortodoxia*, nr. 3, 1983, p. 45.

² K. R. Stolz, *The Psychology of Prayer*, New York: Abingdon, 1923, p. 23.

³ G. A. Buttrick, *Prayer*, New York: Abingdon-Cokesbury, 1942, p. 33.

⁴ J.p. Dubois-Dumee, *Becoming Prayer*, Boston: St. Paul Publications, 1989, p. 6.

⁵ R. J. Beckman, *Prayer: Beginning Conversations with God*, Minneapolis, Mn: Augsburg, 1995, p. 8.

⁶ G. A. Buttrick, *The Power of Prayer Today*, New York: World, 1970, p. 16.

⁷ J. Janssen, J. De Hart, & C. Den Draak, "Praying Practices", în *Journal of Empirical Theology* 2, 1989, pp. 28-39.

reverentă, cerere fierbinte și, adorare, comuniune și devotament. Încercările de a defini rugăciunea se concentrează pe semnificația personală-teologică a procesului. De ce să te rogi? De ce să comunicăm în acest mod special cu Dumnezeu? G. Harkness precizează că "rugăciunea este o ofrandă a dorințelor noastre către Dumnezeu pentru lucruri agreabile voinței Sale."⁸ Această afirmație teologică ne îmbogățește înțelegerea rugăciunii ca fiind comportament prin aducerea în imagine a nevoilor și dorințelor personale. Rugăciunea este astfel un *comportament comunicativ receptiv*, colorat de motive individuale (adică dorințe sau pofte) care sunt inerente simplului fapt de a fi om.

Problema *nevoilor* necesită specificații suplimentare. O nevoie implică o deficiență, o deficiență sau o slăbiciune care trebuie corectată. Rugăciunea și neputința sunt inseparabile. Majoritatea teoreticienilor afirmă dorințe și inadecvări care produc stres și tensiune atunci când sunt nesatisfăcuți. Mulți comentatori extind conceptul și dincolo de simpla satisfacere a nevoilor. În parte, ei văd rugăciunea ca oferind un potențial de creștere individuală, nu doar un mijloc de a depăși unele deficiențe sau eșecuri.

Rugăciunea este *comunicare*. Prin ea, se raportează la și chiar se identifică cu Divinul. Literatura teologică despre rugăciune subliniază *iubirea lui Dumnezeu, unirea cu Dumnezeu* și o serie de termeni similari precum *laudă, adorare, cult*. Există o relație între cel care se roagă (adică rugătorul) și Divinitatea la care s-a rugat, rugăciunea aducând la această interacțiune diferite înțelegeri și așteptări. În mod clar, rugăciunile atribuie putere lui Dumnezeu și, în majoritatea cazurilor, anticipează bunăvoința din partea Sa. Această anticipare se traduce cu ușurință într-o convingere că cineva a câștigat protecție și siguranță suplimentară, ceea ce duce la o mai mare liniște sufletească. În acest caz, un sentiment de neputință a fost contracarat de o creștere a simțului controlului, chiar dacă acel control este experimentat doar în mod indirect. Acest rol cheie pentru rugăciune, oferindu-i un sentiment mai mare de control, face parte, desigur, din tărâmurile mai largi ale religiei și spiritualității, care par să se coreleze pozitiv cu bunăstarea psihologică și fizică.⁹ Aproape toată lumea se roagă la un moment dat sau altul. Fiecare dintre noi a fost expus la idei care descriu în mod covârșitor închinarea și rugăciunea în termeni pozitivi. Imaginile de speranță, promisiune, recompensă și potențialul dorit fac parte din motivarea rugăciunii și a altor activități religioase. În esență, cineva care se roagă este probabil să fi fost bine condiționat cultural să se aștepte la un rezultat pozitiv al rugăciunii sale.

Aspectul social-comunicativ al rugăciunii poate fi trăsătura sa cea mai evidentă.¹⁰ Fie că este conceput psihologic ca având loc între prieteni sau între un copil și tatăl ei, relația implicată în rugăciune crește rapid în complexitate. În mod clar, pentru practicanți rugăciunea nu este o conversație obișnuită. După cum am menționat, cu siguranță nu este considerat ca transpirând între egali, nici de cei care se roagă, nici de

⁸ G. Harkness, *Prayer and The Common Life*, New York: Abingdon-Cokesbury, 1948, p. 26.

⁹ Vezi M. E. McCullough & B. L. B. Willoughby, "Religion, Self-Regulation, and Self-Control: Associations, Explanations, and Implications," în *Psychological Bulletin*, 135, 2009, pp. 69–93.

¹⁰ Vezi E. J. Baesler, *Theoretical Explorations and Empirical Investigations of Communication and Prayer*. Lewiston, Ny: Edwin Mellen Press, 2003.

cercetători. Statutul obiectului adresat determină gramatica discuției, nu mai este discursul zilnic al oamenilor. Mulți cercetători consumă o mare cantitate de energie pentru a defini ceea ce ar trebui să fie acea *relație corectă* între o Divinitate și un credincios ei și, deși nu este întotdeauna recunoscută în mod deschis, sunt observați în mod obișnuit factori precum ingrațierea. Cel care se roagă frecvent își deschide astfel rugăciunea recunoscând statutul înalt, puterea, preocupările speciale și mila lui Dumnezeu. Sentimentele sunt invariabil exprimate despre când și unde ar trebui să te rogi, starea sufletească a rugătorului, metodele de rugăciune, motivele pentru rugăciune, formele de rugăciune și o serie de alte considerații. Pur și simplu, rugăciunea constituie o *conversație* foarte semnificativă, cu implicații importante pentru sensul existențial al vieții.

Putem defini rugăciunea ca un apel la o putere superioară, invariabil o zeitate conceptualizată în sens relațional. Poate fi formal sau conversațional, enunțat sau tăcut, utilizând cuvinte scrise, versuri de cântece sau enunțuri contemporane; poate fi circumscris cu atenție sau spontan, public sau privat, implicând gesturi, posturi corporale, formule orale, repetare, concentrare pe subiecte particulare, meditație și diverse emoții; de asemenea, poate stimula sau fi stimulat de emoțiile noastre. Rugăciunile sunt cel mai frecvent creații individuale în mare parte modelate de doctrinele și practicile instituțiilor noastre religioase. Ele pot fi bazate pe diferite obiceiuri și date la anumite ore sau în anumite funcții.

Dar există un aspect al apelului prin rugăciune, nu numai pentru lucrurile care îi lipsesc sau pentru lipsurile cuiva, ci și pentru îmbunătățirea personală, progresul și creșterea. Astfel de apeluri nu trebuie să fie doar pentru sine, ci pot fi pentru alții, comunități, națiuni, umanitate sau pentru cei care au murit sau se vor naște în curând; se pot concentra asupra comportamentului trecut sau a posibilităților viitoare. Pe scurt, eforturile de încapsulare a rugăciunii în câteva cuvinte sunt susceptibile să-i schimbe potențialul. Cea mai bună definiție a *rugăciunii* are în vedere o direcție - de fapt, multe direcții - către cognițiile, motivațiile, personalitatea și comportamentul social și religios al rugătorului.

Un scop al rugăciunii poate fi stimularea experienței religioase, intrarea într-o stare în care cineva *îl întâlnește* pe Dumnezeu, experimentează extazul sau are un sentiment eteric care transmite un sentiment de unitate și completitudine, alături de noi cunoștințe și emoții pozitive, cum ar fi bucuria și fericirea¹¹. H. D. Lewis identifică astfel rugăciunea cu toată experiența religioasă, cu momentele vii de conștientizare religioasă.¹² El afirmă în continuare că o conștientizare însuflețită a lui Dumnezeu este indusă și menținută prin rugăciune.¹³ Dintr-o perspectivă psiho-dinamică, P. Pruyser sugerează că modul în care se roagă este conceput pentru a spori o formă imaginativă de gândire, care la rândul său duce la experiență religioasă.¹⁴ Cu alte cuvinte, rugăciunea activează probabil factori inconștienți care apoi îl stimulează pe acesta să

¹¹ A. Greeley, *Ecstasy: A Way of Knowing*. Englewood Cliffs, Nj: Prentice-Hall, 1974, p. 7.

¹² H. D. Lewis, *Our Experience of God*, London: George Allen Unwin, 1959, p. 244.

¹³ *Ibidem*, p. 177.

¹⁴ p. Pruyser, *A Dynamic Psychology of Religion*, New York: Harper & Row, 1968, p. 63.

producă idei conștiente. Asocierea experienței religioase cu rugăciunea implică scopul adevărat al rugăciunii. Chiar dacă un fel de experiență este prezentă practic în fiecare activitate umană, inclusiv rugăciunea, o mare parte din ceea ce trăim în viața noastră de zi cu zi este departe de ceea ce dorește religiosul adevărat de la rugăciune.

2. Relevanța temei cercetate

Relevanța temei cercetare rezidă în faptul că *rugăciunea* în experiența cultică nouetamentară comportă o importanță fundamentală în definirea cultului creștin primar. Nu greșim să spunem că *rugăciunea* primilor creștini era matricea identității lor în peisajul plurireligios antic, identitate marcată prin primul prin sensul ei hristocentric. Această amprentă hristocentrică a devenit vectorul esențial al cultului creștin în ansamblu său, dar și al dezvoltării teologice din secolele care au urmat perioadei apostolice. Experiența eclezială, realizată prin factorul unității și vivacității Duhului Sfânt s-a redimensionat treptat în exprimarea cultică a cărei miză era Hristos Iisus, și prin Hristos Tatăl și, implicit, Duhul Sfânt. Așadar, începând cu Apostolul Neamurilor, Pavel, materializarea cultului creștin are loc prin metamorfozarea a ceea ce înseamna sacrificiu, închinare, adorare, rugăciune, lectură biblică într-o dimensiune hristocentrică. Practic, se trece de la tiparul cultului iudaic, centrat pe adorarea lui Yahwe, pe focusarea culturală în Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Mesia care a răscumpărat neamul omenesc din păcatul strămoșesc. Or, acest fapt atinge un punct sensibil, încă dezbătut astăzi în sfera bibliștilor și a liturgiștilor.

Așa cum am precizat, o atenție deosebită în cercetarea noastră este focusată pe reconstituirea și evoluția cultului creștin în primele comunități creștine, ceea ce deschide problematica relației dintre creștinismul primar și experiența încetățenită culturală iudaică. Se poate presupune o înțelegere a originilor evreiești a dimensiunii cultice creștine în forma ei primară în privința practicii rugăciunii? Este legitimă presupunerea că *cultul* a fost o activitate distinctă în ambele tradiții și că practicile cultice creștine antice au fost derivate din cele evreiești? Care sunt punctele de intersecție în privința formei, formulelor și fondului rugăciunii între creștinismul nouetamentar și iudaismul contemporan Mântuitorului Hristos? Întrebări dificile care solicită răspunsuri pe măsură de complexe din punct de vedere istorico-biblic. Cu toate acestea, *cultul* în sensul modern al cuvântului însemna cu totul altceva atât pentru evreii antici, cât și pentru creștini. Identitatea creștină antică a fost exprimată și susținută de o varietate de practici rituale destul de diferite, individuale și comunitare. Cultul nu a fost un soi de activitate corporativă săptămânală, ci devotamentul față de Dumnezeu care a cuprins întreaga viață. Acesta a inclus expresii corporale particulare ale devoțiunii, efectuate în mod privat sau comun de la o zi la alta, precum și cele mai profunde dispoziții ale inimii și minții exprimate în unele momente de adorare

conștientă sau de mulțumire; cultul a luat formă în astfel de evenimente particulare, dar nu s-a limitat la ele, cum precizează A. b. McGowan.¹⁵

Trebuie admis faptul că Mântuitorul Iisus Hristos a activat ca Învățător în mediul iudaic în care s-a născut, crescut, format, fiind tributar acestui mod religios identitar. Hristos a avut o conformitate cu practicile cultice iudaice: mergea la Templul din Ierusalim, citea din prooroci, celebra Pesah-ul etc. A presupune că El și apostolii au creat noi forme sau acte cultice, situate radical în discontinuitate față de cultul iudaic, este greșit. Desigur, asta nu înseamnă că există o continuitate de fond între cultul creștin timpuriu și cultul iudaic desfășurat la Templul din Ierusalim. Din aceste considerente, vorbim mai degrabă de restructurări ale formelor cultice iudaice în noi semnificații hristologice. Altceva este Botezul creștin în comparație cu libațiile sacrificiale ale iudaismului, altceva este euharistia decât masa sacrificială a Pesah-ului, într-un alt tipar sunt adunările creștine și structura comunității apostolice decât comunitatea iudaică. Practic, Hristos și apostolii au stabilit noi impulsuri cultice, pe alte coordonate religioase și doctrinare, impulsuri și forme care s-au dezvoltat în timp până la formele complexe de astăzi.

Deoarece Euharistia, botezul și rugăciunea zilnică au apărut în moduri și scopuri diferite (nu ca variații pe o singură temă a *cultului*), există răspunsuri destul de diferite la modul în care originile evreiești sunt importante pentru a înțelege fiecare dintre acestea. În cazul rugăciunii, practica evreiască a fost într-adevăr punctul de plecare imediat și organic pentru multe lucruri pe care le-au făcut primii creștini și este fundamental important să o înțelegem. Cu toate acestea, nu toate textele evreiești antice și modelele de rugăciune cunoscute de noi oferă dovezi relevante pentru rugăciunea primilor ucenici ai lui Iisus Hristos sau cea a celei mai vechi comunități ecleziale. De când iudaismul, la fel ca creștinismul, s-a schimbat de-a lungul timpului, materialele rabinice din secolele ulterioare, cum ar fi Mișna și, cu atât mai mult, Talmudurile, arată cum s-au dezvoltat anumite practici de rugăciune evreiască alături de practica creștină distinctă (și uneori în congruență cu aceasta), dar fără dezvăluirea directă a sursele sale. *Faptele Apostolilor* îi înfățișează pe primii creștini care participă la modele specifice de rugăciune, printre un set caracteristic de practici comunitare: "Și stăruiau în învățătura apostolilor și în împărtășire, în frângerea pâinii și în rugăciuni. Ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ, τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς" (2:42). Înfățișarea aceasta din *Faptele Apostolilor* (1:14) a primilor creștini care participă împreună la "rugăciuni" sugerează deja ceva mai mult decât *rugăciunea* în general.

Cu toate acestea, aceleași surse scripturistice menționează că unii creștini continuau unele practici iudaice, fiind descriși ca mergând la templu să se roage după ce au devenit credincioși în Domnul răstignit și înviat (Luca 24:53; Fapte 2:46). Într-un caz, apostolii Petru și Ioan sunt înfățișați urcându-se la templu la ora rugăciunii, ora noua (Fapte 3: 1), sugerând nu doar că Templul era un loc convenabil sau potrivit, ci că ei s-au alăturat rugăciunilor colective ținute la acea vreme în legătură cu ofrandele

¹⁵ Andrew B. McGowan, *Ancient Christian Worship. Early Church Practices in Social, Historical, and Theological Perspective* (Baker Academic, 2014), p. 184.

sacrificiale zilnice.¹⁶ Creștinii par, de asemenea, că au continuat să participe la adunările sinagogale (Fapte 9:20; 13: 14–45), dar acestea nu erau neapărat locul normal pentru rugăciuni zilnice; dacă prezența la templu pentru rugăciunea zilnică nu era o practică pentru mulți evrei evlavioși, casa personală era probabil locul alternativ.

Întrucât iudaismul primului secol în sine era divers, iar formele sale de rugăciune reflectau această varietate, diferite elemente ale rugăciunii comunale nu trebuie să fi fost în mare tensiune pentru primii creștini în Hristos. Simplul fapt al rugăciunilor distinctive pentru o (altă) mișcare identificabilă - inclusiv în acest caz o concentrare asupra persoanei și lucrării lui Iisus Hristos - nu a fost neapărat atât de remarcabil. Unele caracteristici ale rugăciunii evreiești împărtășite de acești primi creștini în *casă* sau *templu* sunt concludent atestate. Un model de rugăciune dimineața și seara, prescris deja în Deuteronom (6:7), centrat pe formula cunoscută prin deschiderea sa în ebraică sub numele de *Shema* ("Auzi"): "Ascultă, Israel: Domnul este al nostru Doamne, numai Domnul. Să-L iubești pe Domnul, Dumnezeul tău, din toată inima ta și din tot sufletul tău și din toată puterea ta." (Deut. 6: 4–5) Teologii evrei din primul secol confirmă importanța rugăciunii dimineața și seara. Mai târziu, *Mishnah* leagă în mod explicit acest model dublu cu recitarea *Shema*, iar acest lucru ar fi putut fi practica și în primul secol.¹⁷ Dimineața și seara nu au fost singurele momente recunoscute stabilite pentru rugăciune; "ora a noua" de după-amiază, la care Petru și Ioan au mers la templu (Fapte 10:30), a fost momentul în care s-a oferit cu adevărat jertfa "de seară."¹⁸

Scurta rugăciune *Shema* a fost mai degrabă centrul unei rugăciuni iudaice decât rugăciunea întreagă, complexă. Se pare că unii evrei au recitat cele Zece Porunci cu ea. Rugăciunea elaborată, cunoscută sub numele de *Tefillah* ("Rugăciunea"), era o *Shema* extinsă cu petiții sau binecuvântări (*berakot*) și a apărut în timpul primului secol, dar nu a fost o formulă universală sau fixă în timpul lui Iisus Hristos. Astfel de rugăciuni de binecuvântare de tip *berakah* sunt foarte proeminente în textele rabinice și mult mai vechi decât ele, apărând deja în textele biblice (Fac. 24:27). Acestea au avut tendința de a avea forma *Binecuvântat fie Domnul*, urmată de numirea unor baze pentru binecuvântare, cum ar fi amintirea acțiunilor milostive ale lui Dumnezeu.¹⁹ Evidențele timpurii ale rabinilor indică modul în care această formă s-a dezvoltat în modul ei diferit de iudaism în secolele I și II, dar nu se poate presupune că aceasta reflectă experiența tipică a tuturor evreilor care se rugau în timpul lui Iisus sau Pavel.²⁰

¹⁶ Daniel K. Falk, "Jewish Prayer Literature and the Jerusalem Church," în *The Book Of Acts in Its Palestinian Setting* (Grand Rapids: Eerdmans, 1995), pp. 267–301.

¹⁷ Andrew B. McGowan, *Ancient Christian Worship*, p. 186.

¹⁸ Josephus, *Antiquities of the Jews*, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956, 14.4.3.

¹⁹ Paul F. Bradshaw, *Daily Prayer In The Early Church: A Study of the Origin and Early Development of the Divine Office*. London: Spck/Alcuin Club, 1981, p. 1-11; Idem, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*. London: Spck, 2002, pp. 39-44.

²⁰ Ruth Langer, "Early Rabbinic Liturgy in its Palestinian Milieu: Did Non-Rabbis Know the Amidah?," in *When Judaism and Christianity Began: Essays in Memory Of Anthony J. Saldarini* (Leiden: Brill, 2004), 2, pp. 423–439.

O altă formă de rugăciune s-a bazat pe mulțumire, laudă sau recunoștință, exprimată ca adresare directă către Dumnezeu, ca în formula *îți mulțumesc* (Ps. 136). Aceste *hodayot* (de la *hodah*, "a mulțumi" sau poate "recunoștință" sau chiar "mărturisi", deci "mulțumire", *hodayah*) s-au găsit și în contexte biblice timpurii. O întreagă colecție de *hodayot* a fost găsită printre Manuscrisele Mării Moarte (1QH^a), care probabil reflecta preocupările și practicile comunității eseniene sectare. Proeminența mulțumirii în rugăciunea creștină timpurie confirmă faptul că temele și formele similare erau importante pentru originile practicii specific creștine. O astfel de rugăciune a fost în mod normal săvârșită în picioare (Luca 18:1), cu mâinile întinse (1 Tim. 2: 8). Textele Noului Testament care descriu rugăciunile celor care au nevoie urgentă de ceva anume sugerează că îngenuncherea era, de asemenea, bine cunoscută, dar era specifică unor astfel de situații, mai degrabă decât practicii de zi cu zi (Fapte 9:40).²¹

Rugăciunea lui Iisus Hristos a fost identificată ca un model, ca o paradigmă de către ucenicii Săi. În timp ce exegeții creștini ai primelor secole, ca și cei mai recenti, au reflectat asupra diferitelor aspecte ale practicii și teoriei rugăciunii atribuite lui Iisus Hristos în Evangheliile, *Rugăciunea Domnului* (Matei 6: 9-15; Luca 11: 2-4) a fost în general văzută ca cea mai importantă parte a acestei învățături.

Există paralele între cererile *Rugăciunii Domnului* și cele 18 binecuvântări (*Shemoneh Esreh*) adăugate la *Shema* pentru a compune *Tefillah*, precum și rugăciunea cunoscută sub numele de *Kaddish* proeminentă în iudaismul de mai târziu; ambele subliniază lauda lui Dumnezeu și recunoașterea sfințeniei lui Dumnezeu. *Rugăciunea Domnului* nu este derivată din acestea, însă reflectă un mediu comun, cel puțin cu *Tefillah*, *Kaddish* fiind atestată mult mai târziu.²² Primii cititori ai Evangheliilor nu s-au gândit la *Rugăciunea Domnului* în primul rând ca un model sau un manual despre rugăciune, deși poate că a fost și asta, ci pentru ei, prima intenție a fost de fapt să o rostească în practica rugăciunii lor. Acest lucru a fost deja explicit în învățătura din *Predica de pe munte* din *Matei*, unde rugăciunea stabilită este contrastată cu "multa vorbărie." (6: 7). Exemplul și învățătura lui Iisus Hristos reflectă, de asemenea, preocuparea pentru dimensiunea comunitară a rugăciunii și pentru rolul Templului (Marcu 11:17; Luca 2:17; 18:10), precum și un aspect mai solitar (Mat. 6: 5-6; Marcu 1:35; Luca 5:16). Ambele aspecte, *publice* și *private*, au fost aplicate în practica creștină ulterioară.

Sunt de remarcat atât diferențele, cât și asemănările dintre versiunile *Matei* și *Luca* ale *Rugăciunii Domnului*, astfel că versiunea din *Luca* s-ar putea să reflecte o formă originală, cea mai lungă din *Matei* s-ar putea apropia de limba originală (cu condiția să fie o redare greacă a unui original aramaic).²³ Cu toate acestea, este posibil să nu ne gândim la un singur cadru original al rugăciunii. Dincolo de aceste două versiuni canonice evidente, manuscrisele efective ale Evangheliei oferă până la șase

²¹ L. Edward Phillips, "Prayer in the First Four Centuries A.D.," în *A History of Prayer: The First to the Fifteenth Century*, Ed. Roy Hammerling (Leiden: Brill, 2008), pp. 48–49.

²² Andrew B. McGowan, *Ancient Christian Worship*, p. 187.

²³ John p. Meier, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*, Vol. 2, *Mentor, Message, and Miracles* (New York: Doubleday, 1994), pp. 291–301.

versiuni diferite.²⁴ Forma *Rugăciunii Domnului* în compilația creștină timpurie a regulamentelor pentru viața Bisericii, cunoscută sub numele de *Didahia*, seamănă cu versiunea *Evangheliei lui Matei*, dar probabil reflectă rugăciunea așa cum a fost spusă în propria comunitate a compicatorului.

Aceste diferențe de detalii, pe de o parte, și similitudinea nucleului, pe de altă parte, sunt ambii indicatori importanți ai semnificației și utilizării rugăciunii în primele decenii. Diversitatea oferă dovezi că *Rugăciunea Domnului* a fost folosită pe scară largă și că utilizarea comunitară a propus adaptări la textele liturgice, atunci ca și acum. Comunitatea confirmă utilizarea și importanța foarte largă atribuite rugăciunii și autorului. Au existat și alte rugăciuni, compuse extempore în unele cazuri, dar cu forme recunoscute, oferite la momente stabilite.²⁵ Astfel de compoziții poetice și de rugăciune oferă o idee despre cum erau rugăciunea și lauda creștină situațională.²⁶ Conținutul unei astfel de rugăciuni pare să se concentreze pe petiție sau mijlocire, pe de o parte, și pe laudă și de mulțumire, pe de altă parte. Limbajul mulțumirii sau mărturisirii prevalează, în general, asupra celui al binecuvântării, pe care l-am văzut coexistând în sursele evreiești contemporane.²⁷

Trimiterea la Iisus Hristos și ideea că rugăciunea a fost oferită "prin Iisus Hristos" este, de asemenea, caracteristică textelor creștine timpurii (Rom. 1: 8; Evr. 13:21; 1 Pet. 2: 5; Iuda 25) și probabil prin urmare practica rugăciunii. Scrierile lui Pavel se referă, de asemenea, la rugăciunea adresată în comun lui Dumnezeu ca Tată și Iisus Hristos (1 Tesaloniceni 3: 11-13) și în special lui Iisus Hristos (Rom. 10: 9-13; 2 Corinteni 12: 8).²⁸ Raportul lui Pliniu despre practica creștină a rugăciunii adresate lui "Hristos ca Dumnezeu" (*Scrisori* 10.96) sugerează, de asemenea, rugăciunea sau laudă creștinocentrică, amintind de forme evreiești precum *hodayah*, dar cu un nou accent.²⁹

Toate aceste precizări sumare despre forma, fondul rugăciunii creștine în Noul Testament și interferența acesteia cu rugăciune din cultul iudaic reprezintă coordonate importante ale relevanței și actualității temei.

3. Cadrul metodologic la cercetării

Teza de doctorat își propune o abordare biblică, cu inflexiuni multilaterale interdisciplinare (teologie liturgică, istoria Bisericii). Pentru o prezentare sistematică logică a temei *rugăciunii* în Noul Testament, ca punct de referință în abordarea științifică biblică am folosit metodele specifice cercetării de acest gen: a) *metoda hermeneutică*, prin care s-au interpretat în perspectivă biblică textele noutestamentare

²⁴ Vezi D. C. Parker, *The Living Text of the Gospels* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), pp. 49–74.

²⁵ P F. Bradshaw, *Daily Prayer*, p. 27.

²⁶ Idem, *Search for the Origins*, p. 59.

²⁷ Idem, *Daily Prayer*, p. 30.

²⁸ Larry W. Hurtado, *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity* (Grand Rapids: Eerdmans, 2005), p. 142.

²⁹ *Ibidem*, p. 18.

cu referire la experiența rugăciunii; b) *metoda istorico-critică*, prin care s-a încercat contextualizarea datelor creștine despre rugăciunea practică în primele comunități conform *Faptelor Apostolilor*; c) *metoda comparativă*, prin care s-au analizat sistematic interferențele dintre formele, fondul și particularitățile rugăciunii din cultul creștin timpuriu și cultul iudaic.

Ca instrumentar științific pentru analiza și interpretarea anumitor termeni biblici cu referire la rugăciune am apelat la lexicoane, dicționare: W. Bauer, *A Greek-English Lexicon of The New Testament and other Early Christian Literature*, E.T. W. F. Arndt and F. W. Gingrich (eds), 3rd edition revised by F. W. Danker (Chicago: University of Chicago Press, 2000); Colin Brown, *The New International Dictionary of New Testament Theology*, (Ed.), Vol. 2, Regency, Grand Rapids, 1976; *Dictionary of New Testament Background*, Craig A. Evans, Stanley E. Porter (Eds.), Intervarsity Press, Leicester, 2000; H. W. Beyer, *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 2, 1987; G. Kittel. and G. Friedrich (eds), *Theological Dictionary of the New Testament* (ET; Grand Rapids: Eerdmans, 1964-1976); Schlier, H., *Theological Dictionary of the New Testament*, Volume 5, 1986.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

1. Adams, J. E., *Trust and Obey. A Practical Commentary on First Peter* (Phillipsburg: Presbyterian & Reformed, 1978).
2. Allison, Dale C., *James. A Critical and Exegetical Commentary*, New York: Bloomsbury T&T Clark, 2013.
3. Assaël, Jacqueline and Élian Cuvillier. *L'Épître de Jacques*, Genève: Labor et Fides, 2013.
4. Audet, J. P., "Esquisse Historique du Genre Littéraire de la *Bénédiction* et de L' *Eucharistie Chrétienne*", in *Revue Biblique* 65 (1958), pp. 371-399.
5. Aune, D. E., "Worship, Early Christian," in *American Biblical Review*, 6, 1978, pp. 973-989.
6. Austin, M. R., "Can Intercessory Prayer Work?", in *Expository Times* 89 (1978), pp. 335-359.
7. Beeck, F. J. Van, "The Worship Of Christians in Pliny's Letter," in *Studia Liturgica* 18 (1988), pp. 121-31.
8. Beekwilt, R. T., The Jewish Background to Christian Worship," in *The Study of Ijturgy*, C.Jones, G. Wainwright and E. Yarnold (Eds.), Spck, London, 1983, pp. 39-51.
9. Bell, Catherine M., *Ritual Theory, Ritual Practice* (New York: Oxford University Press, 1992).
10. Burnaby, J., "Christian Prayer," in *Soundings*, Ed. A. R. Vidler, Cambridge (1966).
11. Burney, C. F., *The Poetry of Our Lord: An Examination of the Formal Elements of Hebrew Poetry in the Discourses of Jesus Christ*, Oxford: Clarendon, 1925.
12. Buttrick, G. A., *Prayer*, New York: Abingdon-Cokesbury, 1942.
13. Buttrick, G. A., *The Power of Prayer Today*, New York: World, 1970.
14. Caird, G. B., *New Testament Theology*, edited by L. D. Hurst. Oxford: Clarendon, 1994.
15. Charlesworth, J. H., "A Caveat on Textual Transmission and the Meaning of Abba: A Study of the Lord's Prayer," in *The Lord's Prayer and Other Prayer Texts from the Greco-Roman Era*, Edited by J. H. Charlesworth, M. Harding, M. Kiley, Valley Forge. PA: Trinity, 1994.
16. Charlesworth, J. H., "Jewish Prayers in the Time of Jesus," in *Princeton Seminary Bulletin* 13(1992), pp. 36-55.
17. Charlesworth, J. H., *The Old Testament Pseudepigrapha*, Garden City, NY: Doubleday, Vol. 2, 1985.
18. Charlesworth, James H., "A Prolegomena to a New Study of the Jewish Background of the Hymns and Prayers in the New Testament," in *Journal of Jewish Studies* 33 (1982).

19. Charlesworth, James H., "Prayer In Early judaism.", in D. N. Freedman (ed.), *Anchor Bible Dictionary* (New York: Doubleday, 1992), Vol. 5, pp. 449–450.
20. Charlesworth, James H., "Prayer in the New Testament in Light Of Contemporary Jewish Prayer", in *Sbl Seminar Papers, 1993*, Edited by Eugene H. Lovering, Jr., Scholars Press, 1993, pp. 773–186.
21. Charlesworth, James H., *The Old Testament Pseudepigrapha*, Vol. 1, New York: Doubleday, 1983.
22. Chase, Frederic Henry, *The Lord's Prayer in the Early Church*, Cambridge: Cambridge University Press, 1891.
23. Cullmann, O., "La Priere Selon ies Epîtres Pauliniennes", in *Theologische Zeitschrift* 35 (1979).
24. Cullmann, O., *Christ and Time: The Primitive Christian Conception of Time and History*, Philadelphia: Westminster, 1964.
25. Cullmann, O., *Prayer in the New Testament*, Translated by J. Bowden. Philadelphia: Fortress, 1995.
26. Cullmann, O., *Salvation in History. Translated*, London: SCM, 1967.
27. D. G. Dunn, 'Kyrios in Acts: in C. Landmesser, Et Al. (Eds), *Jesus Christus Als Die Mitte Der Schrift*; Otfried Hofius Fs (Berlin: De Gruyter, 1997), pp. 363-378.
28. D'Angelo, F., "Theology in Mark and Q: Abba and 'Father' in Context," in *Harvard Theological Review* 85(1992), pp. 151-159.
29. Dahl, A., "A New and Living Way: The Approach To God According To Hebrews 10:19-25", in *Interpretation* 5 (1951).
30. Dalman, G., *The Words of Jesus: Considered in the Light of Post-Biblical Jewish Writings and the Aramaic Language*, Edinburgh: Clark, 1909.
31. Davies, W. D. and D. C. Allison Jr., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to Saint Matthew*, Vol. I, Edinburgh: Clark, 1997.
32. Hurtado, L.W., *How on Earth Did Jesus Become A God? Historical Questions About Earliest Devotion to Jesus*, Grand Rapids: Eerdmans, 2005.
33. Hurtado, Larry W., *At The Origins of Christian Worship: The Context And Character of Earliest Christian Devotion* (Grand Rapids: Eerdmans, 2000).
34. Hurtado, Larry W., *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity* (Grand Rapids: Eerdmans, 2005).
35. Hvalvik, Reidar and Karl O. Sandnes, Eds. *Early Christian Prayer and Identity Formation*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2014.
36. Instone-Brewer, David, *Traditions Of The Rabbis From The Era Of The New Testament*, Vol. 1, *Prayer And Agriculture* (Grand Rapids: Eerdmans, 2004).
37. Kiley, M., "The Lord's Prayer and Matthean Theology," in *The Lord's Prayer and Other Prayer Texts from the Greco-Roman Era*, Edited by J. H. Charlesworth, M. Harding, and M. Kiley, Valley Forge. PA: Trinity, 1994, pp. 15-27.
38. Kirk, J. A., "The Meaning of Wisdom in James: Examination of a Hypothesis", in *Novum Testamentum*, 16 (1969).

39. Kittel, G., " Ἀββᾶ," in *Theological Dictionary of the New Testament*, Edited by G. Kittel and G. Friedrich. Translated by G. W. Bromiley. Grand Rapids: Eerdmans, 1968.
40. Kloppenborg, John S., "Judaean or Judaean Christians in James?", in *Identity and Interaction in The Ancient Mediterranean: Jews, Christians And Others. Essays in Honour Of Stephen G. Wilson*, Edited By Zeba A. Crook and Philip A. Harland, Sheffield: Sheffield Phoenix, 2007.
41. Kovalevski, M., *Origines et Développement de la Liturgie Chrétienne*, in *Présence Orthodoxe* (Paris), 1968, nr. 3.
42. Kovalishyn, Mariam Kamell, "The Prayer Of Elijah in James 5: An Example Of Intertextuality", *Journal Biblical Studies* 137/4 (2018), pp. 1027–1045.
43. Kuhn, K. G., "New Light on Temptation. Sin, and Flesh in the New Testament," in *The Scrolls and the New Testament*, New York: Crossroad, 1992.
44. O'Brien, P. T., "Thanksgiving Within the Structure of Pauline Theology", *Pauline Studies*, Ed. D. A. Hagner and M. J. Harris (Exeter: Paternoster, 1980), pp. 50-66.
45. O'Brien, P. T., *Introductory Thanksgivings in the Letters Of Paul* (Leiden: Brill, 1977).
46. O'Brien, Peter T., "Romans 8:26-27: A Revolutionary Approach to Prayer," in *Reformed Theological Review* 46 (1987), pp. 65-73.
47. Oesterly, W.D.E., *The Jewish Background of The Christian Liturgy*, Oxford, 1925.
48. Orchard, B., "The Meaning of ton Epiousion," in *Biblical Theology Bulletin* 3 (1973), pp. 274-282.
49. Osborne, Grant R., "Moving Forward on Our Knees: Corporate Prayer In The New Testament," in *Journal of Theological Studies* 53/2 (june 2010), pp. 243–267.
50. Osborne, Grant R., *John* (Carol Stream, IL: Tyndale House, 2007).
51. Osborne, Grant R., *Revelation* (Grand Rapids: Baker, 2002).
52. Osborne, Grant, *James Cornerstone*; Carol Stream, IL: Tyndale House), folosind Frank Thielman, *Theology of the New Testament: A Canonical and Synthetic* (Grand Rapids: Zondervan, 2005).
53. Ott, E., *Gebet und Heil. Die Bedeutung der Gebetsparänese in der lukanischen Theologie*, München (1965).
54. Pao, David, *Thanksgiving: An Investigation of a Pauline Theme* (Downers Grove: InterVarsity, 2002).
55. Parker, D. C., *The Living Text of the Gospels* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), pp. 49–74.
56. Peterson, D. G., "The Situation of the "Hebrews" (5:11-6:12)", in *Reformed Theological Review* 35 (1976), pp. 14-21.
57. Peterson, David G., "Worship in the Revelation to John", in *Reformed Theological Review* 47 (1988), pp. 68-76.

58. Peterson, David G., "Prayer in Paul's Writings", in *Teach Us To Pray. Prayer in the Bible and The World*, Edited by D.A. Carson, The Paternoster Press And Baker Book House, 1990.
59. Peterson, David G., "Prayer in the General Epistles", in *Teach Us to Pray. Prayer in the Bible and the World*, Edited By D.A. Carson, The Paternoster Press And Baker Book House, 1990.
60. Peterson, David G., *Hebrews And Perfection* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).
61. Peterson, David, *Engaging With God: A Biblical Theology Of Worship* (Downers Grove: Intervarsity, 1992).
62. Pfitzner, V. C., *Paul and the Agon Motif* (Leiden: Brill, 1967).
63. Phillips, L. Edward, "Prayer in the First Four Centuries A.D.," in *A History of Prayer: The First to the Fifteenth Century*, Ed. Roy Hammerling (Leiden: Brill, 2008), pp. 48–49.
64. Plummer, A., *The Gospel According to S. Luke*, Edinburgh (1922).
65. Plymale, Steven F., *The Prayer Texts of Luke-Acts*. New York: Peter Lang, 1991.
66. Pool, D. De Sola, *The Kaddish*, Jerusalem: Sivan, 1964.